

De kalkgraslanden van Zuid-Limburg

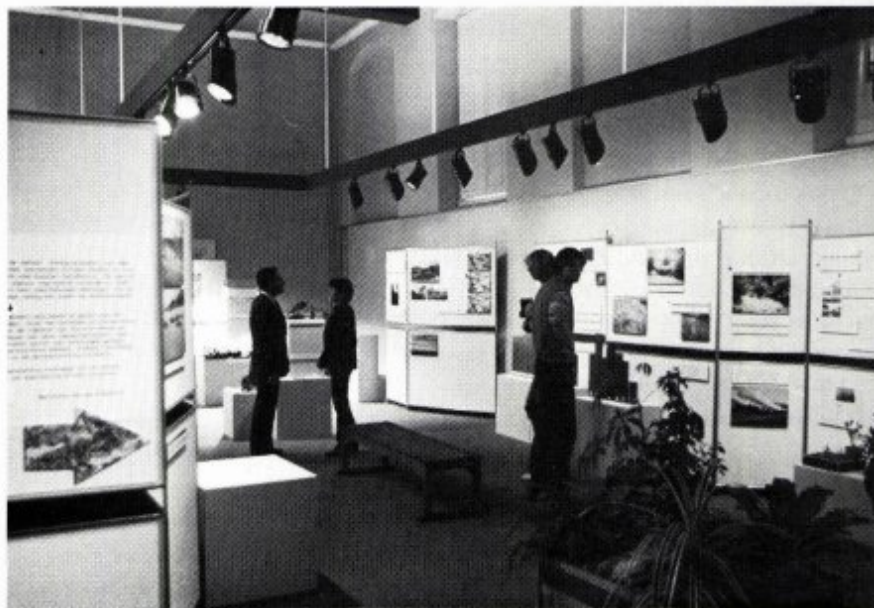
Rede, gehouden bij de opening van de tentoonstelling "Kalkgraslanden, natuur in mensenhanden" in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht op 15 januari 1982

V. Westhoff,

Siep 5, Postbus 64, Groesbeek

Wanneer een befaamde instelling als het Natuurhistorisch Museum in Maastricht onderdak verleent aan een tentoonstelling over kalkgraslanden, dan moet daaruit ook voor diegenen, wie dit begrip misschien weinig of niets zegt, wel blijken, dat het hier om iets bijzonders gaat. Dat is dan ook inderdaad het geval. De kalkgraslanden van Zuid-Limburg, ook wel bekend als krijthellinggraslanden, genieten bij alle biologen en ook bij alle niet-professionele natuurvrienden in heel Nederland een grote roem. Samen met de hellingbossen zijn zij het, die het eigen gezicht en karakter van natuur en landschap van Zuid-Limburg bepalen. De overheids-natuurbescherming in ons land rekende vroeger de kalkgraslanden tot hetgeen men toen "juweeltjes" noemde; maar de aanduiding "schatkamers" is dan meer op haar plaats. De kalkgraslanden zijn het milieu, of zo u wilt het biotoop, waar een groot aantal fraaie, interessante en karakteristieke inheemse soorten van planten en dieren samenleven in een organisch gegroeid verband, dat men aanduidt als een oecosysteem. In totaal zijn er meer dan 300 soorten hogere planten en 80 soorten mossen en lichenen in aangetroffen. Onder die plantensoorten zijn vooral de Zuid-Limburgse orchideeën beroemd - een tiental fraaie orchideeënsoorten komen, helaas moeten we ten dele zeggen: kwamen, in ons land voornamelijk of zelfs uitsluitend in kalkgraslanden voor -, maar die speciale roem is niet helemaal terecht, want behalve die orchideeën zijn er nog vele andere planten die even belangwekkend zijn.

Niet alleen in ons land staan kalkgraslanden in hoog aanzien; ook de "downs", zoals ze in Engeland genoemd worden, evenals de "Trockenhalden" van onze oosterburen, genieten in Engeland resp. Duitsland de bij-

Een deel van de tentoonstelling "kalkgraslanden, natuur in mensenhanden".

Links prof. V. Westhoff in gesprek met de ontwerpster van de tentoonstelling, Marionne van de Klashorst. (Foto: D. Verklaar)

zondere aandacht en zorg van vele natuurvrienden.

Samenwerking van natuur en mens

Mogen we de kalkgraslanden nu beschouwen als "natuurmonumenten" in de strikte zin van dat woord, nl. als scheppingen, die de natuur buiten de mens om tot stand heeft gebracht? Neen, dat zou evenmin juist zijn als hen aan te duiden als "cultuurmonumenten". Kalkgraslanden zijn een monument van eeuwenlange samenwerking van natuur en mens. Zij behoren tot hetgeen wij "half-natuurlijke" landschappen noemen, waartoe verder bv. heiden, rietlanden en blauwgraslanden behoren.

Oorspronkelijk, dwz. voordat de bewoners van deze streken tot landbouw overgingen, was Zuid-Limburg, evenals bijna geheel West- en Midden-

Europa, bedekt met loofbos in verschillende typen, afhankelijk van klimaat, reliëf, grondsoort en waterhuishouding. Dit veranderde ruim zesduizend jaar geleden bij het begin van het Neolithicum. De agrarische mens verving het bos sindsdien grotendeels door het voor zijn voedselproductie nodige bouw- en grasland. In hoofdzaak ontstonden daardoor drie landschaps-eenheden: de met kalkarme lagen bedekte plateau's, die veelal als akkerland in gebruik werden genomen; de beekdalen met vochtige graslanden onder invloed van het grondwater; en daartussen de droge kalkhellingen, die ten dele begroeid bleven met loofbos, het kalkrijke Eikenhaagbeukenbos, en overigens begroeid raakten met kalkhellinggraslanden, die destijds een veel grotere omvang hadden, dus veel algemener waren dan de weinige resten die er nu nog van over zijn; ze bepaalden vroeger, d.w.z. tot aan het einde van de vorige eeuw, in belang-

rijke mate het landschapsbeeld van Zuid-Limburg.

De mens heeft in die eeuwen dus verrijkend op de natuur ingewerkt, doordat hij nieuwe levensmogelijkheden voor tal van soorten van planten en dieren heeft geschapen.

Het is dan ook wel te begrijpen, dat men de hedendaagse landbouwers nog al eens hoort verklaren, dat zij het zijn - althans hun voorouders - die ons landschap gemaakt hebben, en dat zij dus ook degenen zijn die het in stand kunnen en moeten houden. Helaas is echter wel het eerste deel van deze uitspraak waar, maar niet de daaruit afgeleide conclusie.

Wat is er dan gebeurd? Hoe is het te verklaren, dat bepaalde menselijke activiteiten voor het natuurbehoud verrijkend en dus positief werken, terwijl andere, zoals wij allen dagelijks ervaren, als nivellerend, afbrekend en dus negatief te beoordelen zijn?

Er heeft zich sinds het einde van de negentiende eeuw, hier vroeger, daar wat later, iets voltrokken dat we gewoonlijk als "cultuurtechnische revolutie" aanduiden.

De mens heeft altijd zijn omgeving beïnvloed door het uitoefenen van civiele en agrarische technieken. Zolang als hij in hoofdzaak plaatselijk werkzaam was, dus slechts een beperkte actieradius had, over een beperkt technisch vermogen beschikte en in betrekkelijk klein aantal optrad, heeft hij de verscheidenheid van het milieu helpen vergroten. Hij voegde zich in het door de natuur bepaalde patroon van grondsoort, reliëf, dal en waterloop, en versterkte dit patroon veeleer dan het uit te wissen. Van doorslaggevend belang is daarbij, dat de invloed, die de mens uitoefende, wel van plaats tot plaats verschilde, maar op een bepaald biotoop steeds gelijk bleef, vele eeuwen lang. Het onbewuste devies was "overall wat anders doen, maar wel steeds hetzelfde". Zo werd een blauwgrasland éénmaal 's jaars, en wel in de voorzomer, gemaaid; een rietland daarentegen juist in de winter. De kalkhellinggraslanden zijn vele eeuwen lang aldus beheerd, dat door rondtrekkende schaapskudden de graslanden periodiek beweiden werden, en dat bovendien, weliswaar niet

overall en niet ieder jaar, in het voorjaar, op fakkelzondag, de terreinen werden afgebrand, ten eerste om het strooisel te verwijderen en zo een betere groei van gras en kruiden te bewerkstelligen, ten tweede ter bestrijding van muizenplagen, en ten derde bij wijze van vertier.

We komen hier op de belangrijke samenhang tussen diversiteit, ofwel verscheidenheid, en stabiliteit: hoe langer een bepaald systeem zich ongestoord, d.w.z. zonder abrupte veranderingen, kan ontwikkelen, des te gecompliceerder wordt zijn structuur en des te rijker zijn samenstelling. Het gedurende vele eeuwen gelijk blijvende gebruik en beheer van de kalkgraslanden als een levensgemeenschap die deel uitmaakte van het agrarisch bestel, is dan ook een van de oorzaken van de rijkdom van deze schatkamers.

Moderne landbouw verarmt de natuur

In de loop van de twintigste eeuw is dit alles echter in zijn tegendeel verkeerd. De moderne agrarische techniek heeft enerzijds de ruimtelijke verscheidenheid genivelleerd, anderzijds de dynamiek in de levensomstandigheden vergroot. Daardoor werkt de landbouw in steeds sterkere mate negatief, d.w.z. verarmend, op de half-natuurlijke landschappen in. Dit hangt samen met de vergroevende eigenschappen der moderne technische middelen, de grotere hoeveelheid gebruikte energie, de grotere snelheid van handelen, de aanwas van het aantal mensen, en, als synthese daarvan, de perfectionistische drang naar steeds hogere productie, waarbij iedere vierkante meter grond maximaal moet worden uitgebuit. Schaalvergroting en productieverhoging in combinatie met het veel grotere technische vermogen hebben geleid tot een toestand, waarin, zoals men dat noemt, het hele land op de schop moet. Terwijl, zoals gezegd, het uitgangspunt vroeger was "overall wat anders doen, maar wel steeds hetzelfde", is het nu juist andersom: "telkens wat anders doen, maar dan wel overall hetzelfde". Voor alle natuurlijke en

half-natuurlijke levensgemeenschappen is dit een catastrofale gang van zaken.

In deze cultuurtechnische revolutie zijn de West- en Midden-Europese kalkhellinggraslanden meegesleurd. Ze maken geen integraal deel meer uit van een agrarisch bestel, aangezien dit als verouderd wordt beschouwd. Ze zijn óf door overmatige bemesting tot soortenarme triviale weilanden gedgegradeerd, óf door verwaarlozing verloren gegaan, doordat zij dichtgroeiden met opslag van bomen en struiken. Van beide vormen van aftakeling biedt ook Zuid-Limburg helaas voorbeelden. Het meest sprekende voorbeeld van de tweede vorm is de Schiepersberg bij Cadier en Keer, een voorheen waardevol kalkgrasland, dat bijna geheel onder de opslag van houtgewas is verdwenen. Moge de natuurbescherming er snel in slagen, deze helling in haar oude glorie te herstellen door de opslag te verwijderen en het terrein daarna zo mogelijk te laten beweid. Het is daarvoor nog niet te laat.

Behoud en beheer

Gelukkig is de natuurbescherming er echter tijdig in geslaagd, een klein aantal krijthellinggraslanden als natuurreserveaat te behouden, door deze aan te kopen en zo goed mogelijk te beheren. Dit is in de eerste plaats de verdienste geweest van de natuurbeschermingsconsulent, houtvester en plantensocioloog dr. W.H. Diemont, zaliger nagedachtenis, die we met grote erkentelijkheid herdenken. Hoewel in het westen van Zuid-Limburg alleen de Bemerberg behouden is gebleven, kent het oosten een vijftal kalkgraslandhelling-reservaten: het Gerendal, de Kunderberg, de Wrackelberg, de Berghofweide en de Wylré-akkers. Enerzijds lijkt dit niet veel; maar men mag dit resultaat toch ook wel zó bezien, dat er in ons land maar heel weinig biologisch waardevolle levensgemeenschappen zijn waarvan relatief zóveel behouden is gebleven als juist van de kalkhellinggraslanden. Eigenlijk zijn in dit opzicht

alleen de kalkhellingbossen daarmee te vergelijken, wier behoud we eveneens vooral aan dr. Diemont te danken hebben.

Dit verheugende resultaat mag ons evenwel niet de ogen doen sluiten voor de omstandigheid, dat onze kalkhellinggraslanden niet alleen in aantal en oppervlakte, maar ook in kwaliteit zijn achteruitgegaan. Tenminste zes daarvoor kenmerkende plantensoorten zijn in de afgelopen eeuw uit Zuid-Limburg verdwenen, en vele andere zijn zeer tot uiterst zeldzaam geworden. Dat is in de eerste plaats het gevolg geweest van ontoereikend of wisselend beheer, in de tweede plaats van een te zware recreatiedruk. Deze kwetsbare graslanden verdragen helaas geen bezoekers, niet alleen omdat intensieve betreding schadelijk is, maar vooral omdat het vernielen van het terrein en het plukken en uitsteken van orchideeën door zogenaamde liefhebbers dan niet kon worden tegengegaan. Het was dan ook wederom een gelukkig initiatief van wijlen dr. Diemont, door de aanleg van de vrij toegankelijke orchideeëntuin in het Gerendal een compensatie te bieden voor de onvermijdelijke afsluiting van de reservaten.

Willen wij de kwaliteit van onze kalkgraslanden behouden, dan is een doeltreffend beheer daarvan noodzakelijk. Het is nu wel duidelijk, dat men er daartoe naar moet streven, die vroegere menselijke activiteiten, die het voortbestaan van deze terreinen waarborgden, zo goed mogelijk voort te zetten. Maaien is daartoe een minder geschikte beheersvorm dan beweiding. Het is hier niet de plaats of de tijd om daarop nader in te gaan. Ik mag ermee volstaan, met erkentelijkheid vast te stellen, dat Staatsbosbeheer en het Limburgs Landschap zich van deze verantwoordelijkheid terdege bewust zijn, en onvermoeid streven naar het meest doeltreffende beheer.

Om dit doel te bereiken, is kennis nodig die berust op natuurwetenschappelijk onderzoek. Nadat vooral wijlen dokter F.C.A. de Wever uit Nuth de

flora van de kalkgraslanden grondig had geïnventariseerd, hebben Diemont, van de Ven en Barkman in 1953 een eerste studie van de plantengemeenschappen gepubliceerd. Dit werk is reeds gedurende vele jaren voortgezet door dr. Jo Willems uit Utrecht en zijn studenten, en thans in het bijzonder Marionne van de Klashorst, aan wie wij thans deze tentoonstelling te danken hebben. Het is ook Jo Willems geweest, die door jarenlang experimenteel onderzoek aan permanente proefvlakken in kalkgrasland meer inzicht in de levensvoorwaarden en het herstelvermogen van de kalkgraslandvegetatie heeft verworven. In zijn in 1980 verschenen dissertatie heeft hij daarvan getuigenis afgelegd. Met veel waardering dient hier ook het inzicht en de activiteit van Henk Hilgers genoemd te worden, aan wie het in belangrijke mate te danken is, dat beweiding van onze kalkgraslanden weer een reële mogelijkheid is geworden.

Het is verheugend, dat ook verschillende van mijn in Zuid-Limburg geboren en getogen Nijmeegse leerlingen hun hart en ziel aan het onderzoek van onze kalkgraslanden verpand hebben. Ik denk daarbij vooral aan mijn hier aanwezige jonge vrienden Joop Schaminée en Stephan Hennekens, die in het bijzonder de Wijlré-akkers en de Bemelerberg bestudeerd hebben, en wie ook in de toekomst het voortbestaan en het beheer van de kalkgraslanden ter harte blijft gaan.

Dames en Heren, ik hoop U er enige indruk van te hebben kunnen geven dat onze kalkhellinggraslanden niet alleen een biologisch uiterst waardevol type natuurgebied vormen, maar dat zij evenzeer als een cultuurhistorisch erfgoed te beschouwen zijn, een getuigenis van het leven en streven van onze voorouders, dat een zorgvuldig behoud en beheer evenzeer waard is als de Sint-Servaaskerk in Maastricht of de grotten van de Sint Pietersberg. Deze tentoonstelling kan U dit in woord en beeld nader laten zien. Het is voor

mij dan ook een voorrecht en een vreugde, de tentoonstelling "Kalkgraslanden, natuur in mensenhanden" thans te mogen openen.

Literatuur

- BARKMAN, J.J., 1948. Bryologische zwerftochten door Nederland. II. Zuid-Limburg. Public. Natuurhist. Gen. Limburg, reeks 1.
- BARKMAN, J.J.B., 1953. De Cryptogamen. In: De kalkgraslanden van Zuid-Limburg. Public. Natuurhist. Gen. Limburg, reeks 6.
- DIEMONT, W.H., 1969. Zehn Jahre Freilandkultur einiger einheimischer Orchideen im "Gerendal", Niederl. Limburg. Vegetatio 18.
- DIEMONT, W.H. & A.J.H.M. VAN DER VEN, A. De phanerogamen. In: De kalkgraslanden van Zuid-Limburg. Public. Natuurhist. Gen. Limburg, reeks 6.
- HEIMANS, E., 1911. Uit ons Krijtland. Amsterdam 1911.
- HENNEKENS, S & J. SCHAMINÉE, 1980. Fenologie van de Bemelerberg. De Levende Natuur 82, p. 17-27.
- HILGERS, J.H.M., 1967-1972. De achteruitgang van de Orchidaceae in Zuid-Limburg I-XII. Natuurhist. Maandbl. 56-61.
- JONGMANS, W.J. & W.H. DIEMONT, 1942. Geologische en botanische beschouwingen over den Pietersberg en den rechter Maasoever. Meded. b.h. Jaarversl. 1940 en 1941, Geol. Bureau Mijngebied, Geol. Stichting. Heerlen.
- WESTHOFF, V., 1973. Vegetatie en bodem op de beekdalhellingen van het Krijtdistrict. Natuurhist. Maandbl. 62, p. 124-132.
- WESTHOFF, V., 1974. Natuurbehoud en natuurbeheer. Natuurkundige voordrachten "Diligentia", N.R. 52, p. 71-84.
- WESTHOFF, V., 1976. Die Verarmung der niederländischen Gefäßpflanzenflora in den letzten 50 Jahren und ihre teilweise Erhaltung in Naturreervaten. Schriftenreihe Vegetationskunde 10, 63-73.
- WESTHOFF, V., 1979. Bedrohung und Erhaltung seltener Pflanzengesellschaften in den Niederlanden. In: Werden und Vergehen von Pflanzengesellschaften, p. 285-313, J. Cramer, Vaduz.
- WESTHOFF, V., P.A. BAKKER, C.G. VAN LEEUWEN, E.E. VAN DER VOO en I.S. ZONNEVELD, 1973. Wilde Planten, flora en vegetatie in onze natuurgebieden, deel 3. Amsterdam.
- WEVER, F.C.A. DE, 1941. Herfst in het Krijtland. Natuurhist. Maandbl. 30.
- WEVER, F.C.A. DE, 1942. Als de velden bloeien. Natuurhist. Maandbl. 31.
- WEVER, F.C.A. DE, 1943. Mei in 't Krijtland. Natuurhist. Maandbl. 32.
- WILLEMS, J.H., 1980. Limestone grasslands in North-West Europe. Dissertatie, Utrecht.